

Dariusz Poliński

Domniemany cmentarz ludności ewangelickiej i mennonickiej w Pniu w świetle badań archeologicznych

Słowa kluczowe: Pień, cmentarz, źródła, protestanci, archeologia, nowożytność

Key words: Pień, cemetery, sources, Protestants, archaeology, early modern period

Badania nad protestanckim obrzędkiem pogrzebowym w Polsce są słabo rozwinięte. Prace do tej pory opublikowane odnoszą się przede wszystkim do Śląska¹ oraz miast hanzeatyckich². Ostatnio Krzysztof Wachowski, przy okazji publikacji monografii dotyczącej cmentarza Salwatora — pierwszej nekropoli wrocławskich protestantów, zaprezentował stan badań nad interesującą nas problematyką³. Podkreślił, że od niedawna także archeolodzy mają swój udział w badaniu protestanckich nekropoli, jednak prace te miały zazwyczaj dość przypadkowy charakter — najczęściej realizowano je przy okazji różnorodnych inwestycji, a ich rezultaty były rzadko publikowane, tylko wyjątkowo w formie opracowania monograficznego⁴. Publikowano co prawda specjalistyczne opracowania wybranych kategorii przedmiotów, przede wszystkim odzieży i biżuterii, jednak w oderwaniu od kontekstu zespołów grobowych. Na tej podstawie nie sposób więc rekonstruować protestanckiego obrzędku pogrzebowego, tym bardziej, że najczęściej nie zaznaczono, czy znaleziska pochodzą z grobów katolickich czy protestanckich⁵. Warto też zauważyć, że ogólnie słaby stan rozpoznania nowożytnych pochówków protestanckich jeszcze bardziej pogłębia się w odniesieniu do strefy wiejskiej, gdzie poza kłopotami w odróżnieniu grobów katolickich od grobów innowierców, niekiedy występują trudności nawet w określaniu charakteru całego cmentarza⁶. Problemy te w dużej mierze związane są z jednej strony z brakiem odpowiednich przekazów pisanych lub kartograficznych, z drugiej zaś z niepełnym i niejednoznacznym wyposażeniem grobowym oraz, czego nie należy lekceważyć, fragmentarycznym przebadaniem stanowiska i/lub stopniem jego zniszczenia.

¹ Bunzel M. 1981; Harasimowicz J. 1986; tenże, 1990; tenże, 1993.

² Kizik E. 1998; tenże 2001.

³ Wachowski K. 2015.

⁴ Zdecydowanie wyróżnia się tutaj monografia o cmentarzu Salwatora we Wrocławiu. Chowano tam głównie mieszkańców, a niekiedy także osoby wykluczone, z terenów położonych na Wygonie Świdnickim, przed Bramą Świdnicką, a więc *extra muros*. Miało to wpływ zarówno na ilość jak i jakość wyposażenia, o zupełnie innej, w porównaniu ze znanymi z Polski nekropolami protestanckimi, symbolice przedmiotów składanych do grobu, por. Wachowski K. 2015, s. 9. Warto wspomnieć, że na tym cmentarzu chowano również skazańców i samobójców, a także katów lub żołnierzy, por. Wojtucki D. 2015, s. 12–14.

⁵ Wachowski K. 2015, s. 7.

⁶ W trakcie ratowniczych badań archeologicznych prowadzonych na terenie ewangelickiego cmentarza historycznej wsi Jachcice (stan. 634; obecnie dzielnica Bydgoszczy), działającego wprawdzie dopiero od drugiej połowy XIX w. do 1945 r., znaleziono 45 grobów, w których stwierdzono występowanie „wyposażenia ruchomego w postaci elementów biżuterii, książeczek do nabożeństwa, fragmentów odzieży oraz monety” (materiały niepublikowane, por. Siwiak W. 2017, s. 181).

Ryc. 1. Pień, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 9 (cmentarzysko). Lokalizacja stanowiska (wg Poliński D. 2013, s. 10)

Fig. 1. Pień, the Kuyavian-Pomeranian Voivodeship, site 9 (the burial ground). The location of the site (after Poliński D. 2013, p. 10)

Jedną z nekropoli, niestety w dużej mierze zniszczoną, na której znajdują się groby o niejednoznacznej przynależności do określonej grupy wyznaniowej, chociaż można domniemywać, że chowano tam protestantów, jest cmentarz położony w zachodniej części ziemi chełmińskiej, we wsi Pień (woj. kujawsko-pomorskie, stan. 9) (ryc. 1). Ratownicze prace archeologiczne na tym stanowisku zostały przeprowadzone w latach 2005–2009⁷. Zbadano ok. sześciu arów powierzchni, eksplorując w pierwszym rzędzie groby i nawarstwienia kulturowe bezpośrednio narażone na zniszczenie bądź rabunek. Nekropola była użytkowana we wczesnym średniowieczu — od drugiej połowy X do pierwszej połowy XI w. (odsłonięto łącznie 11 grobów, najprawdopodobniej wyłącznie komorowych) oraz w okresie nowożytnym — najwcześniej od początku XVI w., zapewne jednak dopiero pod koniec tego stulecia, a najpóźniej do przełomu XVIII i XIX w. (zlokalizowano 57 grobów, w tym trzy podwójne; ryc. 2)⁸. Już prace badawcze w 2005 r. ujawniły, że groby nowożytne zalegają w trzech poziomach; w poziomie II (najstarszym) odkryto groby 2, 5/6, 9–10, 12 i 16, w poziomie III — groby 11 i 14, a w poziomie IV — grób 15. W trakcie prac prowadzonych w 2007 r. nie zarejestrowano warstwowego układu

⁷ Badaniami w terenie kierował autor niniejszego tekstu we współpracy z Alicją Drozd z UMK w Toruniu i Andrzejem Janowskim z IAE PAN (Oddział w Szczecinie). Prace były finansowane przez UMK w Toruniu, Kujawsko-Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Toruniu, Gminę Dąbrowa Chełmińska i Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego (priorytet 4 „Ochrona zabytków archeologicznych”).

⁸ Najprawdopodobniej w jednym grobie (5/6) pochowano kobietę w wieku *maturus* (grób 6) i dziecko (*infans I*; grób 5), złożone na jej piersiach (kończyny górne kobiety ugięte w łokciach, prawa dłoń na lewej miednicy, grzbietem ku górze, lewa odsunięta wyżej); w innym (41ab) obok siebie złożono dwójkę dzieci w tym samym wieku (być może rodzeństwo), a w trzecim (59ab) — szczątki mężczyzny, na którego podudziach ułożono dziecko (nie naruszono anatomicznego układu kości nóg mężczyzny, a zwłaszcza delikatnych kości stóp, zatem musiały być one jeszcze otoczone ciałem zmarłego), por. Drozd A., Janowski A., Poliński D. 2009, s. 366.

Ryc. 2. Pień, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 9 (cmentarzysko). Obszar odsłonięty w trakcie archeologicznych badań ratowniczych (lata 2005–2009): 1 — groby wczesnośredniowieczne; 2 — groby nowożytny (wg Drozd A., Janowski A., Poliński D. 2011, s. 515)

Fig. 2. Pień, the Kuyavian-Pomeranian Voivodeship, site 9 (the burial ground). The area of rescue excavations (2005–2009): 1 — early-mediaeval graves; 2 — early-modern period graves (after Drozd A., Janowski A., Poliński D. 2011, p. 515)

pochówków nowożytnych, co może świadczyć o tym, że badaniami objęto wówczas jedynie młodszą część cmentarzyska. Za taką hipotezą przemawiałby także brak jakiegokolwiek wyposażenia przy przebadanych wówczas pochówkach oraz lepszy stan zachowania wydobytych kości niż szczątków odkrytych w trakcie poprzednich sezonów badawczych.

W niniejszym artykule zaprezentowane zostaną najistotniejsze wyniki prac badawczych nad nowożytną fazą cmentarzyska w Pniewie, w tym interpretacje niektórych zaobserwowanych zwyczajów pogrzebowych. Ma to pomóc w odpowiedzi na pytanie, czy teza o ewangelickim charakterze badanego cmentarza jest rzeczywiście uzasadniona? Biorąc jednak pod uwagę wysoce niezadawalający stan badań, każdy odpowiednio udokumentowany pogląd będzie miał swoją wagę w dalszych studiach nad rozpatrywaną problematyką.

Kości w grobach nowożytnych zachowały się w dobrym stanie, wiele pochówków zostało jednak naruszonych w trakcie wybierania piasku i żwiru. Większość osób o ustalonym wieku w chwili śmierci zmarła w okresie dzieciństwa (43,4%); widoczna jest tu znaczna przewaga najmłodszych (*infans I* — 76,1% wszystkich zmarłych dzieci). W okresie młodzieńczym (*juvenis*) i dorosłym (*adultus*) zmarło po 18,9% badanych, w wieku dojrzałym (*maturus*) 9,4%, zaś w starszym (*senilis*) jedynie 3,8% badanych⁹.

Na cmentarzysku w Pniewie jamy nowożytnych grobów miały zazwyczaj kształt prostokąta z zaokrąglonymi narożnikami, dostosowanego swymi rozmiarami do wielkości ciała zmarłego.

⁹ Tamże, s. 368; podane w tym opracowaniu dane nie uwzględniają ostatniego sezonu badawczego (2009 r.), jednak nie wpływa to w zasadniczy sposób na uzyskane wyniki.

Ich wypełnisko, dość dobrze czytelne na tle otaczającego podłoża, stanowił brunatnoszary lub brązowoszary piasek. W południowej części przebadanego obszaru większość jam grobowych została przynajmniej częściowo zniszczona w trakcie eksploatacji wybiierzyska, znajdujące się w nich szkielety zostały naruszone, a kości połamane i przesunięte. W tej partii stanowiska nowożytnie pochówki były ułożone w dość dużym zagęszczeniu¹⁰.

Zmarłych składano do grobów w pozycji wyprostowanej, na plecach, z głową zazwyczaj w kierunku zachodnim (47 osób, 87%). Odstępstwo od orientacji szkieletu czaszką na zachód dotyczyło wyłącznie dzieci lub osób młodocianych (stwierdzono przypadki orientacji czaszki na południowy zachód, północny zachód, wschód i północny wschód). Kończyny górne (46%) oraz kończyny dolne (74%) były przeważnie wyprostowane; w dziewięciu przypadkach (17%) zmarłych pochowano z mniej lub bardziej zgiętymi obiema kończynami górnymi, natomiast w czterech pochówkach (7%) jedna z kończyn górnych była wyprostowana, druga zaś zgięta¹¹. W jednym przypadku zanotowano niezmiernie interesującą sytuację. Dziecko (*infans I*, w wieku ok. 2–4 lata) złożone w podwójnym grobie (nr 59a, b, por. też niżej) na dolnych kończynach mężczyzny, zostało pochowane w układzie, dla którego nie udało się jak dotąd znaleźć analogii wśród pochówków na nowożytnych cmentarzyskach z terenu Polski, a mianowicie z kończynami górnymi rozkrzyżowanymi — ułożonymi prostopadle do długiej osi ciała. Dziecko położono na wznak, głową w kierunku zachodnim, ułożoną na potylicy i lewą stroną opartą o kamień średnicy ok. 15 cm. Bezpośrednio nad głową umieszczono nieco mniejszy kamień, a wyżej (między udami mężczyzny) trzy kolejne. Prostokątne zaciemnienie pod szkieletem na wysokości barków wskazuje, że dziecko znajdowało się na poduszce¹².

Układ kończyn stwierdzony na opisywanym cmentarzysku nie wykazywał jakiegokolwiek związku z płcią lub wiekiem zmarłych. Zmarłych najprawdopodobniej umieszczano bezpośrednio w jamie grobowej. Tylko w jednym grobie (nr 3) zachowały się ślady zapewne trumny (zaciemnienie biegnące wzdłuż dłuższej osi szkieletu, w tym resztki drewna oraz gwoździe zlokalizowane tuż za czaszką). W 10 grobach (trzy pochówki kobiet, dwa pochówki mężczyzn, trzy pochówki osób młodocianych oraz po jednym pochówku dzieci w wieku *infans I* i *infans II*) pod czaszkami zarejestrowano prostokątne zaciemnienia, ciągnące się pod szkieletem niemal do wysokości łopatek¹³. Zaciemnienia te mogą stanowić ślady poduszki, które podłożono zmarłym pod głowę. Poduszki, znane między innymi z siedemnasto- i osiemnastowiecznych krypt grobowych, poza funkcją estetyczną, miały zapewne związek z porównywaniem śmierci do snu, a osoby umierającej do kogoś, kto zapada w sen wieczny¹⁴. Wg Marcina Lutra cmentarze, zamiast „domami żałoby i lamentów”, miały stać się *koemiterium* czyli „sypialniami”, „miejscami spoczynku”¹⁵.

W wypełnisku kilku jam grobowych zarejestrowano różnej wielkości kamienie. W większości przypadków ich chaotyczny układ nie upoważnia do stwierdzenia, że zostały wykorzystane intencjonalnie. Inaczej jest jednak w przypadku co najmniej trzech grobów. Jeden z nich to pochówek kobiety w wieku *maturus*, ze śladami zmian zwyrodnieniowych i zniekształceń w okolicy obu stawów łokciowych (grób 6). Wokół czaszki odsłonięto cztery duże kamienie, tworzące „kołnierz” dookoła kręgów szyjnych, jeden kamień umiejscowiony był między kośćmi udowymi, w okolicy spojenia łonowego, drugi zaś na lewej miednicy, tuż nad lewą dłońią¹⁶. Inny grób (45)

¹⁰ Tamże, s. 366.

¹¹ Tamże.

¹² Drozd A., Janowski A., Poliński D. 2010.

¹³ Drozd A., Janowski A., Poliński D. 2009, s. 366. Ponadto na poduszce zostało złożone dziecko w podwójnym grobie 59, Drozd A., Janowski A., Poliński D. 2010, s. 103.

¹⁴ Drązkowska A. 2007, s. 413–415.

¹⁵ Luther M. 1932, s. 288.

¹⁶ Drozd A., Janowski A., Poliński D. 2009, s. 367.

Ryc. 3. Pień, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 9 (cmentarzysko). Grób 45 (fot. z archiwum Zakładu Archeologii Późnego Średniowiecza i Nowożytności Instytutu Archeologii UMK w Toruniu)

Fig. 3. Pień, the Kuyavian-Pomeranian Voivodeship, site 9 (the burial ground). Grave 45 (photo from the archive of Department of Late Medieval and Modern Archaeology, Institute of Archaeology, UMK Toruń)

Ryc. 4. Pień, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 9 (cmentarzysko). Grób 59a, b (Drozd A., Janowski A., Poliński D. 2010, s. 99)

Fig. 4. Pień, the Kuyavian-Pomeranian Voivodeship, site 9 (the burial ground). Grave 59a, b (Drozd A., Janowski A., Poliński D. 2010, p. 99)

krył w sobie szczątki kobiety w wieku *senilis* ze zmianami na kościach, które mogą sugerować, że cierpiała ona na syfilis weneryczny¹⁷. Na jej lewej dłoni spoczywał duży kamień, mniejsze zaś ułożono (?) wzdłuż lewego boku zmarłej (ryc. 3). Uważa się, że pochówki, w których zmarli zostali przykryci kamieniami, miały na celu ochronę przed powrotem zmarłego do świata żywych. Być może umieszczenie w wyżej wzmiankowanych grobach kamieni związane było z widocznymi ułomnościami fizycznymi i atypowym wyglądem kobiet pochowanych w tych grobach, co mogło powodować, że postrzegano je jako czarownice, upiory, czy wampiry¹⁸. Trzecim grobem

¹⁷ W tym miejscu składam podziękowania Panu dr. hab. T. Kozłowskiemu z Zakładu Antropologii UMK w Toruniu za określenie zmian kostnych wskazujących na syfilis. Oprócz tego na szkielecie zaobserwowano zmiany zwyrodnieniowe w obrębie kręgosłupa, przyżyciowe ubytki zębów oraz próchnicę zębów (Drozd A., Janowski A., Poliński D. 2009, s. 369).

¹⁸ Por. Stanaszek Ł. M. 2007.

Ryc. 5. Pień, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 9 (cmentarzysko). Grób 3 (fot. z archiwum Zakładu Archeologii Późnego Średniowiecza i Nowożytności Instytutu Archeologii UMK w Toruniu)

Fig. 5. Pień, the Kuyavian-Pomeranian Voivodeship, site 9 (the burial ground). Grave 3 (photo from the archive of Department of Late Medieval and Modern Archaeology, Institute of Archaeology, UMK Toruń)

(59a, b) jest nietypowy, wspólny pochówek dziecka i mężczyzny. Mniejsze kamienie odsłonięto między kośćmi udowymi osoby dorosłej oraz pod kolanami i poniżej spojenia łonowego dziecka. Na dużym kamieniu opierała się część twarzowa czaszki dziecka (ryc. 4). Można sądzić, że taki układ kamieni w obrębie jamy grobowej nie jest również kwestią przypadku, trudno jednak jednoznacznie wyjaśnić tego przyczynę. W przypadku grobu 59ab mamy do czynienia z pochówkiem młodego mężczyzny (*adultus*) i małego dziecka (2-4 lata). Różnica wieku odpowiada bardziej relacji ojciec–dziecko niż rodzeństwo, chociaż bez przeprowadzenia badań DNA nie można wykluczyć takiej ewentualności. Na bliskie relacje wskazuje też wzajemne ułożenie ciał — jedno na drugim. Podjęto próbę interpretacji tego atypowego pochówku, zwracając przy tym uwagę, że układ szkieletu dziecka przypomina śpiące na plecach (na poduszce) niemowlę z rączkami wyciągniętymi w kierunku rodzica, a „autorką” pochówku mogła być matka i jednocześnie wdowa¹⁹. Niezależnie od trafności takiej interpretacji należy zauważyć, że groby w układzie pionowym, w których dziecko spoczywa na ciele dorosłego, są niezwykle rzadkie²⁰.

¹⁹ Drozd A., Janowski A., Poliński D. 2010, s. 97–104.

²⁰ O ile grób zawierający szczątki kobiety i dziecka zazwyczaj identyfikowany jest jako pochówek matki i jej potomka, to trudniej wyjaśnić sytuację, gdy w jednym grobie znajduje się szkielet mężczyzny i dziecka. Na protestanckim cmentarzu Salwatora we Wrocławiu zaobserwowano trzy takie przypadki (groby 275, 662 i 943). Zdaniem M. Wojcieszak być może w tych przypadkach grabarze dokładali zwłoki dziecka potajemnie, „przy okazji” pochówku osoby dorosłej — por. Wojcieszak M. 2015, s. 24. Niejednoznaczny w interpretacji jest też pochówek 505, gdzie odkryto szkielety mężczyzny w wieku 20–24 lat oraz dwojga dzieci. Pierwszy szkielet dziecka w wieku *infans I* — 5 lat, znajdował się w objęciach mężczyzny na prawej części jego korpusu, drugi w wieku *infans I* (1–1,5 roku), spoczywał między kośćmi udowymi — tamże, s. 26. Także na cmentarzu przy kościele Bożego Ciała we Wrocławiu, który funkcjonował w tym miejscu w latach ok. 1318–1540 (por. Rozpędowski J. 1989, s. 163), stwierdzono tego rodzaju pochówki. W grobie 115/118 zachował się szkielet dojrzałego

Ryc. 6. Pień, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 9 (cmentarzysko). Grób 5 (fot. z archiwum Zakładu Archeologii Późnego Średniowiecza i Nowożytności Instytutu Archeologii UMK w Toruniu)

Fig. 6. Pień, the Kuyavian-Pomeranian Voivodeship, site 9 (the burial ground). Grave 5 (photo from the archive of Department of Late Medieval and Modern Archaeology, Institute of Archaeology, UMK Toruń)

Na cmentarzysku w Pniu zaobserwowano wyposażenie tylko w sześciu grobach nowożytnych, najprawdopodobniej tylko z dwóch najstarszych poziomów (10,5%)²¹. Były to wyłącznie pochówki dzieci — w wieku *infans I* (3, 5 i 22)²² oraz osób młodocianych (*juvenis*; w wieku ok. 15–16 lat) (1–2)²³. W pochówkach tych znaleziono następujące wyposażenie: srebrną monetę, żelazną klódkę i sześć żelaznych gwoździ (grób 3; ryc. 5), kolejną srebrną monetę oraz fragmenty jedwabnej tkaniny przetykanej złotą nicią, spiętej na potylicy mosiężną szpilką (grób 5; ryc. 6) oraz fragment żelaznego klucza (grób 22). Z kolei z pochówków osób młodocianych pozyskano dwie brązowe haftki i brązowe okucie (grób 1) oraz kolejną brązową haftkę (grób 2)²⁴. Ostatni

mężczyzny (ok. 45–55 lat — *maturus*). Przy jego lewej nodze zostały złożone zwłoki niemowlęcia (do 0,5 r.). Z kolei w grobie 141 A-B odsłonięto również szkielet mężczyzny *maturus* (ok. 40–45 lat). Szkielet ok. 2-letniego dziecka leżał przy kościach prawej nogi dorosłego, a jego czaszka znajdowała się na wysokości miednicy mężczyzny. Lewe ramię dziecka było przełożone przez prawą kość udową dorosłego, a prawe przedramię leżało na tejże kości udowej, jak gdyby dziecko obejmowało dorosłego za nogę; por. Wojcieszak M. 2012, s. 87. Niezmiernie interesujący przykład późnośredniowiecznego obiektu grobowego pochodzi z domniemanego cmentarzyska przykościelnego we wsi Czudowice w rejonie Karpat. Pochowano w nim mężczyznę w wieku 40–50 lat oraz dwójkę dzieci (*infans I*; odpowiednio w wieku ok. 3 lat i 0–3 miesięcy). Jednak z opisu wynika, że pierwotnie spoczął tam jedynie mężczyzna, a dopiero później dołożono dzieci, por. Kociuba J. 2007, s. 496–497, 500.

²¹ Por. Drozd A., Janowski A. 2007, s. 355; Drozd A., Janowski A., Poliński D. 2009, s. 367.

²² Wiek dzieci pochowanych w tych grobach określono na: 1–2 lata (grób 3), 4–6 lat (5) oraz ok. 2 lata (22); wiek określiła dr A. Drozd-Lipińska z Zakładu Antropologii UMK w Toruniu.

²³ Ponadto wiek zmarłego pochowanego w grobie 30 określono na *infans II/juvenis*; wiek określiła dr A. Drozd-Lipińska.

²⁴ W wypełniku jam obydwu grobów znaleziono ponadto drobne fragmenty naczyń ceramicznych datowanych w szerokich ramach na późne średniowiecze–okres nowożytny. Jednak materiały te nie miały związku z pochówkami — zapewne trafiły do jam grobowych wraz z wysypywaną ziemią. Podobna sytuacja dotyczy grobów 51–52 i 55, gdzie stwierdzono ponadto występowanie ułamków naczyń wczesnośredniowiecznych, por. Drozd A., Janowski A., Poliński D. 2008.

Ryc. 7. Pień, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 9 (cmentarzysko). Grób 30 (fot. z archiwum Zakładu Archeologii Późnego Średniowiecza i Nowożytności Instytutu Archeologii UMK w Toruniu)

Fig. 7. Pień, the Kuyavian-Pomeranian Voivodeship, site 9 (the burial ground). Grave 30 (photo from the archive of Department of Late Medieval and Modern Archaeology, Institute of Archaeology, UMK Toruń)

z wyposażonych grobów (30), w którym także pochowano najprawdopodobniej młodocianą osobę, zawierała tylko srebrną monetę (ryc. 7).

W przypadku ustalania chronologii nowożytnej fazy cmentarza w Pniu niewątpliwie bardzo istotne są odkryte numizmaty. Nie należy jednak zapominać, że w kontekście grobowym (jako dar) mogły znaleźć się nawet ponad sto lat od momentu wybicia²⁵. Tak więc wyznaczają one jedynie *terminus post quem*, a do określenia chronologii grobu lub cmentarzyska potrzebne są inne wyznaczniki i datowanie bezwzględne, a także odpowiednie przekazy pisane. Moneta wydobyta z grobu 3 to półgrosz koronny Jana Olbrachta, datowany na lata 1492-1498, wybity w mennicy w Krakowie. Z kolei w grobie 5 odkryto półtora grosza koronnego Zygmunta III z 1626 r. Moneta wybita została w mennicy w Bydgoszczy²⁶. Trzecia z monet (z grobu 30) nie została określona²⁷. Datowanie grobu 3 można jednak uściślić — na przełom XVI i XVII w. bądź na XVII w. (na podstawie znalezionej w nim żelaznej kłódki trójkątnej; ryc. 8)²⁸; istotny jest też fakt, że w pobliskim grobie (5) znajdowała się siedemnastowieczna moneta. Z kolei tkanina odkryta w grobie 5 to fragment koronki, wykonanej z jedwabnych nici z metalowym oplotem w kolorze złotym, stanowiącej najprawdopodobniej ozdobę Inianego czepka²⁹. Koronki

²⁵ Duży zbiór numizmatów pochodzących z grobów na protestanckim cmentarzu Salwatora we Wrocławiu zaprzecza tego rodzaju sugestiom. Spora część monet została wybita ok. połowy XV w., a więc mniej więcej wiek wcześniej aniżeli data założenia cmentarza, por. Książek K. 2010; Wachowski K. 2015a, s. 238. Podobne zjawisko występowało zapewne np. na przykościelnym cmentarzu kościoła Marii Panny (karmelickim) w Bydgoszczy. Przy najmniej część szelągów Jana Kazimierza, biorąc pod uwagę ponad stuletni czas ich obiegu, mogła zostać zdeponowana dopiero w XVIII w., Siwiak W. 2017, s. 180.

²⁶ Musiałowski A., Poliński D., Drozd A., Janowski A. 2006, s. 98.

²⁷ Tamże.

²⁸ Drozd A., Janowski A. 2007, s. 357–358 (tam szczegółowa literatura).

²⁹ Fragmenty jedwabnego czepka odkryto w grobie noworodka na cmentarzu Salwatora we Wrocławiu, por. Jędrysek D. 2015.

Ryc. 8. Pień, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 9 (cmentarzysko). Klódka z grobu 3 (fot. z archiwum Zakładu Archeologii Późnego Średniowiecza i Nowożytności Instytutu Archeologii UMK w Toruniu)

Fig. 8. Pień, the Kuyavian-Pomeranian Voivodeship, site 9 (the burial ground). A padlock from grave 3 (photo from the archive of Department of Late Medieval and Modern Archaeology, Institute of Archaeology, UMK Toruń)

zaczęły pojawiać się w kulturze materialnej od drugiej połowy XV w., jednak w materiałach archeologicznych występują dopiero od XVII w. Z kontekstu innych znalezisk wynika, że omawianą koronkę najprawdopodobniej datować można na XVII w.³⁰

Poza monetami znalezionymi w kontekstach grobowych cztery numizmaty znaleziono w humusie. Dwa z nich to szelągi miedziane, tzw. boratynki litewskie, przy czym jeden egzemplarz został wybity w 1660 r., najprawdopodobniej w mennicy ujazdowskiej³¹. Kolejna moneta to szeląg króla pruskiego Fryderyka I z 1702 r. Najmłodszy zaś numizmat stanowi pruski srebrny grosz wybity w 1852 r., najprawdopodobniej w mennicy berlińskiej³². Znaleziska te mogą pomóc w określeniu chronologii badanego cmentarzyska, aczkolwiek należy zachować w tej mierze daleko posuniętą ostrożność (moneta siedemnastowieczna pochodzi też z kontekstu grobowego)³³.

Części ubioru, tj. szpilki (w tym przypadku mosiężna) oraz haftki, podobne do pozyskanych podczas badań w Pniu³⁴, spotykane są także na innych nowożytnych cmentarzyskach, zarówno katolickich jak i protestanckich³⁵. Szpilki są zasadniczo słabo rozpoznaną kategorią

³⁰ Grupa M. 2017.

³¹ Boratynki (cztery egzemplarze) oraz szeląg Zygmunta III Wazy znaleziono także np. na leżącym po drugiej stronie Wisły cmentarzu z XV–XVII w. karmelickiego kościoła Marii Panny w Bydgoszczy, por. Siwiak W. 2017, s. 180.

³² Drozd A., Janowski A., Poliński D. 2012; tychże, 2008.

³³ Niezmiernie ważne w tym kontekście okazały się daty uzyskane z badań próbek kości.

³⁴ Uważa się, że znakiem rozpoznawczym mennonitów był prosty i skromny strój. Używali oni wyłącznie tasiemek, a wszelkie ozdoby w ubiorze, w tym guziki i zewnętrzne kieszenie, uznawali za zbytek oznaczający przywiązanie do dóbr materialnych. Wiadomo, że kobiety ubierały się w ciemne suknie zapięte właśnie na haftkę, por. <http://plajny.pl/mennonici> — dostęp 16.03.2018 r.

³⁵ Np. brązowe szpilki pozyskano w trakcie badań wrocławskich nekropoli, zarówno katolickiej — przy kościele św. Piotra i Pawła (dwa okazy brązowe datowane odpowiednio na XV–XVI i XV–XVII w., por. Sawicki J. 2012, s. 102), jak też protestanckiej — przy kościele Salwatora (31 okazów brązowych i mosiężnych, por.

zabytków³⁶, jednak niedawno pojawił się interesujący artykuł poświęcony wyłącznie tym wytworom, pochodzącym z badań zamku w Pucku³⁷, w którym obok kwestii typologicznych, techniczno-technologicznych oraz chronologii omówiono także ich funkcje³⁸. Jak sądzi Jakub Sawicki, znaleziska szpilek w interesującym nas okresie mogą wiązać się ze sposobem przygotowywania zmarłego do pochówku. Chodzi tutaj o tzw. odzież grobową, przygotowywaną z użyciem szpilek³⁹. Szpilki na protestanckim cmentarzu Salwatora we Wrocławiu znajdowały się w grobach męskich, kobiecych i dziecięcych. Większość z nich odkrywano jako pojedyncze egzemplarze, tak więc nie tworzyły one zespołów, na podstawie których można byłoby dokonać szerszych ustaleń⁴⁰. Na tym samym cmentarzu zaobserwowane w grobach haftki występowały również pojedynczo. Pięć egzemplarzy pochodzi z grobów dziecięcych — *infans I*. Haftki te (w trzech przypadkach haczyki, a w dwóch oczka) najprawdopodobniej służyły do spięcia powijaków lub całunu, w którym pochowano ciała⁴¹. Z kolei haftki z cmentarzyska przy kościele Bożego Ciała we Wrocławiu, z uwagi na fakt, iż znaleziono je na kręgach szyjnych zmarłych bądź w ich pobliżu, nie można wykluczyć, że były one naszyte na tzw. śmiertelną koszulę⁴². W odróżnieniu od poprzednio opisywanych okazów, tym razem znaleziono je w pochówkach zarówno męskich, jak i żeńskich, przy czym prawie wszyscy zmarli byli w zaawansowanym wieku (*maturus-senilis*)⁴³.

Interesująco na cmentarzysku w Pniu przedstawia się znalezisko klucza. Znaleziono go, aczkolwiek tylko we fragmencie, w jednym z grobów dziecięcych (*infans I*; por. wyżej). Trudno jednoznacznie interpretować ten fakt⁴⁴, jednak warto przytoczyć, że duży zbiór kluczy (łącznie aż 132 okazy, z 49 grobów i trzech pochówków wtórnych) pozyskano podczas badań protestanckiego cmentarza Salwatora we Wrocławiu. Klucze te związane są wyłącznie z grobami kobiet, zmarłych przede wszystkim w wieku *adultus*⁴⁵. Tylko w nielicznych przypadkach były to pojedyncze egzemplarze, częściej jednak znajdowano pęki liczące od dwóch do nawet 10 kluczy (grób nr 103)⁴⁶. Można sądzić, że najprawdopodobniej wszystkie egzemplarze należały do kluczy piórowych⁴⁷. Przedmioty te uznaje się jako symbole dobrej gospodyni⁴⁸.

Sawicki J. 2015, s. 72, 93–94). Natomiast haftki (ogółem siedem egzemplarzy, przede wszystkim z brązu/mosiądku) odkryto tylko na drugiej z nekropol (tamże, s. 69). Niewielkie haftki z brązowego drutu zachowały się również na innej wrocławskiej nekropoli — późnośredniowieczno–nowożytnym przyszpitalnym cmentarzu przy kościele Bożego Ciała. Stwierdzono je w ośmiu pochówkach (por. Wojcieszak M. 2012, s. 98).

³⁶ Sawicki J. 2015, s. 72.

³⁷ Por. Tałaga M. 2012.

³⁸ Tamże, s. 16–19.

³⁹ Sawicki J. 2012, s. 102 (tam dalsza literatura). W angielskich źródłach pisanych są poświadczone od XVII w. specjalne szpilki żałobne, por. Tałaga M. 2012, s. 17. Jednak do tej pory nigdzie nie odnaleziono egzemplarzy, które mogłyby być uznane bez wątpliwości za żałobne (tamże).

⁴⁰ Sawicki J. 2015, s. 93–94.

⁴¹ Tamże, s. 69.

⁴² Dostál B. 1968, s. 62.

⁴³ Wojcieszak M. 2012, s. 98.

⁴⁴ Analogię do tego klucza może stanowić m.in. egzemplarz z grobu w kolegiacie pod wezwaniem św. Piotra i Pawła w Kruszwicy, znaleziony zresztą wraz z kłódką. Znalezisko to jest datowane najwcześniej na lata osiemdziesiąte XVI w., por. Chudziakowa J., Wiewióra M. 1998. Znajdowanie tego rodzaju przedmiotów w grobach często łączy się z zamykaniem etapu życia na ziemi i początkiem życia po śmierci.

⁴⁵ Jednak jest jeden wyjątek — w grobie 157, w którym pochowano dziecko w wieku 2–3 lat, znaleziono klucz, a także napastrzek i metalowe okucie, por. Wojcieszak M. 2015, s. 30.

⁴⁶ Noże i klucze, występujące pojedynczo, są znane jako element wyposażenia grobów nowożytnych. Jednak w literaturze przedmiotu, nie tylko polskiej, ale też z terenu Czech i Niemiec, nie znaleziono analogii do obyczaju składania do grobu całego zestawu przedmiotów codziennego użytku, por. tamże.

⁴⁷ Tamże, s. 76.

⁴⁸ Wachowski K. 2015a, s. 235. Jak wynika z badań cmentarza Salwatora we Wrocławiu, do tej grupy należą też pasy, często w całości metalowe, oraz długie noże do krojenia chleba.

Jeszcze więcej wątpliwości związanych jest z kolejnym jednostkowym elementem wyposażenia pozyskanym z nekropoli pińskiej, a mianowicie z kłódką z grobu 3. Trójkątny egzemplarz stanowi jeden z niewielu przykładów umieszczenia kłódki w pochówku z terenu ziem Polski, który nie jest związany z cmentarzem żydowskim⁴⁹. Zgodnie z zasadami judaizmu Żydzi użytkowali własne nekropole, przeznaczone wyłącznie dla wyznawców ich wiary⁵⁰. Zasadniczo groby żydowskie charakteryzują się niemal zupełnym brakiem wyposażenia, sporadycznie pojawiają się jednak sprzączki⁵¹, a także monety i kłódki⁵². Powtarza się też zwyczaj zakrywania oczu zmarłych skorupami glinianych naczyń bądź fragmentami łupkowych płytek. Na większości przebadanych kirkutów można było zauważyć, iż jamy grobowe nie nakładały się na siebie, a kolejne poziomy oddzielała warstwa ziemi. Najprawdopodobniej groby były oznaczane kamiennymi macewami⁵³.

Frapującą częścią nowożytnego rytuału pogrzebowego jest umieszczanie w grobach monet, tzw. obola zmarłych⁵⁴. Zjawisko to obejmuje ogromny zasięg geograficzny, kulturowy i chronologiczny. W świetle badań etnograficznych zwyczaj ten jest niezwykle powszechny, równie liczne są próby interpretowania tego zjawiska⁵⁵. W literaturze przedmiotu wskazuje się na różne motywy wyposażania zmarłych w monety, m.in. na opłatę za przekroczenie bram niebios (tzw. *tributum Petri*)⁵⁶, zapewnienie mu „gotówki w celu dokonania zakupów w życiu pozagrobowym”⁵⁷ albo wypłacenie zmarłemu ekwiwalentu za należną mu część majątku⁵⁸. Monety te mogły również stanowić próbę przekupienia zmarłego w celu zapobieżenia jego powrotowi do świata żywych⁵⁹, również pod postacią upióra⁶⁰. Wspomina się także o magicznej mocy, jaką przypisywano monecie i kruszcowi, z którego była wykonana⁶¹. Problem nie jest jednak jednoznacznie rozstrzygnięty⁶².

Pochówki z monetami odkrytymi w obrębie jamy ustnej zmarłego stanowią najliczniejszą grupę znalezisk⁶³. Można domniemywać, że zwyczaj składania monet do ust zmarłego pojawił się w XVI w. (w drugiej połowie?) na obszarze Kujaw, Wielkopolski i ziemi sieradzkiej. Następnie w XVII w., a głównie w jego drugiej połowie rozprzestrzenił się w Małopolsce, na Rusi Czerwonej oraz na Pomorzu Gdańskim, zaczął zaś zanikać już pod koniec XVII lub nawet w pierwszej połowie XVIII w.⁶⁴ Przykładem tego zjawiska jest sytuacja na przykościelnym cmentarzu kościoła Marii Panny (karmelickiego) w Bydgoszczy, na którym w pochówkach z XVIII w. nie zaobserwowano tzw. obola zmarłych⁶⁵. Na podstawie zanalizowanego materiału Michał Dzik wysunął przypuszczenie, że zwyczaj składania monet do ust zmarłego był najbar-

⁴⁹ Por. Drozd A., Janowski A. 2007, s. 358 (tam dalsza literatura).

⁵⁰ Por. Wojcieszak M. 2012, s. 107.

⁵¹ Wallisová M. 1998, s. 144.

⁵² Dragoun Z. 2002, s. 235–240; Fijałkowski P. 2003, s. 363–366.

⁵³ Wojcieszak M. 2012, s. 108.

⁵⁴ Na ten temat pisali: Dzik M. 2007; Miechowicz Ł. 2007 (tam starsza literatura), tenże, 2011 oraz ostatnio Stanaszek Ł. M. 2016, s. 83–84 i Siwiak W. 2017.

⁵⁵ Miechowicz Ł. 2007, s. 89 (tam dalsza literatura); Siwiak W. 2017, s. 173–174 (tam dalsza literatura).

⁵⁶ Dzieduszyccy B. i W. 2002.

⁵⁷ Suchodolski S. 1998, s. 496.

⁵⁸ Miechowicz Ł. 2007, s. 91.

⁵⁹ Suchodolski S. 1998, s. 496.

⁶⁰ Miechowicz Ł. 2007, s. 89–90.

⁶¹ Dzieduszyccy B. i W. 2002, s. 293, 295.

⁶² Dzik M. 2007, s. 86; Wojcieszak M. 2012, s. 95.

⁶³ Dzik M. 2007, s. 82; Siwiak W. 2017, s. 172–173.

⁶⁴ Dzik M. 2007, s. 83.

⁶⁵ Siwiak W. 2017, s. 180.

dzień rozpowszechniony wśród ludności wyznania katolickiego⁶⁶, jednak należy przy tym podkreślić, że ok. 40% uwzględnionych przez niego cmentarzysk nie miało rozpoznanej przynależności religijnej lub określono je jako katolickie lub protestanckie⁶⁷. Dane archeologiczne potwierdzają jednak, że na ziemiach Polski w późnym średniowieczu i nowożytności groby z tzw. obolami zmarłych zarejestrowano nie tylko na cmentarzach katolickich, ale także na ewangelickich, prawosławnych i żydowskich⁶⁸.

Jaka była przyczyna wkładania zmarłemu w usta monety? Można sądzić, że w czasach nowożytnych, a nawet już w późnym średniowieczu, pieniądź w grobie utracił walor daru materialnego, stając się bardziej ofiarą symboliczną⁶⁹. Łukasz Miechowicz twierdzi, powołując się na wzmiankę z XVIII w., że przedmiot włożony do jamy ustnej stanowi środek antywampiryczny i może to być też moneta⁷⁰. W przypadku Pnia najbardziej przekonuje właśnie taka interpretacja, gdyż w dwóch grobach (5 i 30) znaleziono zmarłych z monetą w jamie ustnej (zuchwie; ryc. 9, 10), a w trzecim (grób 3) — pod zuchwą w okolicy prawego obojczyka⁷¹. Jednak czego właściwie obawiano się ze strony zmarłych dzieci (*infans I*; groby 3 i 5) oraz osoby mogącej mieć ok. 15 lat (*infans III/juvenis*; grób 30)⁷²? Analiza antropologiczna nie wskazuje na choroby, które mogłyby wpływać na pejoratywne postrzeganie tych osób, czy wręcz obawę przed nimi. Być może jednak były one obarczone schorzeniami, które nie pozostawiły śladów na kościach, na przykład cierpiały na epilepsję.

Na podstawie dotychczasowych studiów nad interesującą nas problematyką można domniemywać, że obraz względnego ubóstwa rytuału pogrzebowego katolików i ograniczanie

Ryc. 9. Pień, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 9 (cmentarzysko). Moneta w grobie 5 (in situ) (fot. z archiwum Zakładu Archeologii Późnego Średniowiecza i Nowożytności Instytutu Archeologii UMK w Toruniu)

Fig. 9. Pień, the Kuyavian-Pomeranian Voivodeship, site 9 (the burial ground). A coin in grave 5 (in situ) (photo from the archive of Department of Late Medieval and Modern Archaeology, Institute of Archaeology, UMK Toruń)

⁶⁶ Dzik M. 2007, s. 85.

⁶⁷ Tamże.

⁶⁸ Siwiak W. 2007, s. 173–174.

⁶⁹ Tamże, s. 174.

⁷⁰ Miechowicz Ł. 2007, s. 89.

⁷¹ Zdaniem Ł. Miechowicza dużą część numizmatów odkrywanych w okolicy szczęki bądź zuchwy można łączyć z praktykami antywampirycznymi (tamże, s. 90). Niezależnie od tego należy zdawać sobie sprawę z możliwości przemieszczenia monety w trakcie procesów podepozycyjnych, czy nawet na skutek eksploracji grobu.

⁷² Zjawisko wkładania do grobu monety dzieciom, w tym niemowlętom, oraz osobnikom młodocianym nie jest czymś wyjątkowym. Na bydgoskim cmentarzu karmelitów, na którym obok mieszczan chowano także mieszkańców przedmieść oraz okolicznych wsi, przedział wiekowy obdarowanych obolem zmarłych (kobiety, mężczyźni i dzieci) wynosił od półtora roku po ponad 60 lat, por. Siwiak W. 2017, s. 174–176.

niektórych zjawisk tylko do cmentarzy protestanckich może być po prostu odzwierciedleniem aktualnego stanu badań⁷³. Podjęto wprawdzie próby wyodrębnienia elementów charakterystycznych dla kultury sepulkralnej obu wyznań⁷⁴. Różańce, medaliki i krzyżyki uznano za charakterystyczne dla grobów katolickich⁷⁵, zaś klucze, pasy i inne elementy stroju dla protestanckich, przy czym w drugim przypadku część przedmiotów ma charakter symboliczny. Należy zauważyć, że w grobach obu wyznań mogą pojawić się monety, wianki i szpilki, aczkolwiek jest

Ryc. 10. Pień, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 9 (cmentarzysko). Moneta w grobie 30 (in situ) (fot. z archiwum Zakładu Archeologii Późnego Średniowiecza i Nowożytności Instytutu Archeologii UMK w Toruniu)

Fig. 10. Pień, the Kuyavian-Pomeranian Voivodeship, site 9 (the burial ground). A coin in grave 30 (in situ) (photo from the archive of Department of Late Medieval and Modern Archaeology, Institute of Archaeology, UMK Toruń)

stycznych dla pochówków katolickich⁷⁷. Nieliczne elementy wyposażenia zmarłych pozyskane podczas ratowniczych badań archeologicznych można łączyć raczej z ludnością protestancką (np. klucz), ewentualnie znajduwane są w grobach różnych grup wyznaniowych (np. monety). Jednakże istnieje duży stopień prawdopodobieństwa, że chowano tu ewangelików, a być może nawet mennonitów. Niezmiernie istotny w tej kwestii jest fakt, że wśród sześciu cmentarzy parafii *Evangelische St. Paulus Kirche* w Ostromecku jeden został zlokalizowany na południowy wschód od grodziska i dworu w Pniu⁷⁸, a więc w przybliżeniu w miejscu badanego stanowiska⁷⁹. Istnieje również możliwość, że na cmentarzu w Pniu, należącym do

faktem częste ich występowanie w śląskich grobach protestanckich⁷⁶.

Do tej pory brak przekazów pisanych pozwalających łączyć nowożytny cmentarz w miejscowości Pień z jedną, konkretną grupą wyznaniową. W 1613 r. Pień stał się własnością klasztoru benedyktynek, ale jeszcze w tym samym roku został przekazany w dzierżawę. Nie wiadomo w jaki sposób fakt, iż Pień aż do 1772 r. był formalnie dobrami klasztornymi, wpłynął na kwestie wyznaniowe miejscowej ludności, jednak na omawianym cmentarzysku uderza całkowity brak dewocjonaliów charaktery-

⁷³ Por. np. Pankiewicz A., Marcinkiewicz K. 2012, s. 22.

⁷⁴ Tamże; Wachowski K. 2015a, s. 230–231; Wojcieszak M. 2015, s. 37.

⁷⁵ Do tej grupy dewocjonaliów można też dodać kaplerze, szkaplerze, ryngrafy i relikwiarzyki, por. Wachowski K. 2015a, s. 231; Kołyszko M. 2013.

⁷⁶ Pankiewicz A., Marcinkiewicz K. 2012, s. 22.

⁷⁷ Należy przy tym pamiętać, że udało się odsłonić jedynie część dawnego cmentarza. O natrafieniu na skraj rozleglejszego cmentarzyska może wskazywać fakt, iż wśród nowożytnych pochówków przeważają groby osób małoletnich, por. wyżej.

⁷⁸ Raszeja Z. 2002, s. 156 (zamieszczony w tej publikacji szkic jest jednak na tyle ogólny, że nie jest możliwa dokładna lokalizacja w terenie interesującego nas obiektu).

⁷⁹ M.P. Wiśniewski wyróżnia w Dolinie Wisły (w obrębie gminy Dąbrowa Chełmińska) dziewięć cmentarzy protestanckich (ołęderskich), w tym dwa zlikwidowane, m.in. w Pniu; por. Wiśniewski M.P. 2016, tab. 2, s. 99.

jednej z grup wyznaniowych (do protestantów lub katolików)⁸⁰, chowano też (w odrębnej kwaterze?) osoby innego wyznania⁸¹. Należy tu wyraźnie podkreślić, że początkowo protestanci nie dysponowali własnymi cmentarzami przykościelnymi, ale często przejmowali je od katolików. Uzyskiwali też zgodę na chowanie swoich zmarłych na istniejących cmentarzach katolickich⁸².

Jak wynika z dotychczasowych badań wykopaliskowych, najstarsze pochówki związane z badanym cmentarzyskiem mogą pochodzić nawet z XVI w., jednak równie dobrze początek użytkowania tego obiektu może przypadać na kolejne stulecie (datacja monet oraz daty ¹⁴C)⁸³. W każdym razie zanotowano trzy poziomy nowożytnych grobów, przy czym pochówki odsłonięte w 2007 r. są najprawdopodobniej najmłodsze — z przełomu XVIII i XIX w.⁸⁴

Ludność ewangelicka pojawiła się w Pniu i okolicy być może już w XVI w. Po okresie panowania Zakonu Krzyżackiego Pień znalazł się w posiadaniu (na prawie szlacheckim) rodu Elżanowskich⁸⁵. W 1613 r. kupiła go, od chorążego chełmińskiego Łukasza Elżanowskiego, ksieni Magdalena Mortęska dla klasztoru benedyktynek w Chełmnie⁸⁶. Jednak jeszcze w tym samym roku przekazano folwark Pień w dzierżawę von Lewińskiemu (być może protestantowi). O działalności gospodarczej i funkcji administracyjnej rodziny von Lewińskich, gospodarującej na terenie wsi Pień prawdopodobnie aż do 1882 r., zachowała się tylko informacja z przekazu ustnego o zbudowaniu przez arendarza von Lewińskiego budynku mieszkalnego, karczmy-sklepu i zabudowania gospodarczego oraz o tym, że jego zstępni przystosowali dobra klasztorne do wielkoobszarowej gospodarki folwarcznej⁸⁷. Po wojnach szwedzkich (w latach 1626–1629 oraz 1655–1660) Pień podupadł i zszedł do rangi drobnego folwarku, który po I rozbiórce Polski w 1772 r. przeszedł pod zarząd pruski⁸⁸. W XIX w. folwark Słończ-Pień stanowił jedną z czterech osad tworzących miejscowość Słończ. W 1885 r. w folwarku tym znajdowało się dziewięć domostw i 39 mieszkańców, zaś w całym Słończu mieszkało wówczas 189 osób, w tym 117 katolików i 72 ewangelików⁸⁹. Nieco wcześniej, w 1882 r., dawny obszar folwarku benedyktynek kupił Niemiec Hermann Boldt. Przybył on do wsi Pień prawdopodobnie „z terenów osadnictwa holenderskiego”⁹⁰.

⁸⁰ Niedawno K. Wachowski, opierając się głównie na badaniach archeologicznych, wydzielił trzy zasadnicze modele relacji między miejscem pochówku katolików i protestantów (Wachowski K. 2015a, s. 229–230). Jeśli teren nowożytnego cmentarza w Pniu nie należał od początku do ewangelików, to mógłby mieć tutaj zastosowanie model drugi, tzn. teren cmentarza był własnością katolików, ale miejsce do grzebania było użyczane także protestantom (tamże, s. 230).

⁸¹ Przykładem może być tutaj cmentarz przy kościele św. Piotra i Pawła we Wrocławiu, gdzie z analizy ksiąg metrykalnych wynika, że nekropola ta służyła głównie katolikom, jednakże mogły być tam pochowane pojedyncze osoby wyznania protestanckiego; por. Pankiewicz A., Marcinkiewicz K. 2012, s. 21, 29–30.

⁸² Wachowski K. 2015a, s. 231. W obydwu wymienionych przypadkach nie zawsze można jednak odróżnić pochówki zmarłych obu wyznań.

⁸³ Z kości mężczyzny złożonego w grobie 59 pobrano próbki do badań radiowęglowych. Otrzymano niekalibrowane oznaczenie wieku 345 ± 44 BP. Podobny wynik uzyskano dla kości osobnika z położonego w sąsiedztwie grobu 45: 352 ± 44 BP. Badania wykonano w Laboratorium University of Arizona, dzięki uprzejmości i zgodzie Pana dr. hab. T. Kozłowskiego z Zakładu Antropologii UMK w Toruniu, w ramach projektu *The Global History of Health*, koordynowanego przez Ohio State University. Uzyskane dane pozwalają z dużym prawdopodobieństwem datować zarówno grób 59, jak i cały północno-zachodni skraj cmentarza na drugą połowę XVI — pierwszą połowę XVII w.; por. Drozd A., Janowski A., Poliński D. 2011, s. 519.

⁸⁴ Pochówki te nie zawierały jakiegokolwiek wyposażenia, a stan zachowania kości był znacznie lepszy.

⁸⁵ Porębska K. 1971, s. 96.

⁸⁶ Raszeja Z. 2002, s. 102.

⁸⁷ Tamże, s. 104.

⁸⁸ Tamże.

⁸⁹ Słownik 1880, s. 820.

⁹⁰ Raszeja Z. 2002, s. 107.

Na pieńskim cmentarzu, jak to już wcześniej zasugerowano, mogli zostać pochowani także osadnicy holenderscy (Olędrzy, Olendrzy), a w szczególności mennonici⁹¹. Powstawanie wsi holenderskich w województwie chełmińskim datuje się od końca XVI w.⁹², a większość badaczy wychodzi z założenia, że początkowo Olędrzy byli przede wszystkim wyznania mennonickiego⁹³. W 1667 r. w Słońcu, znajdującym się w posiadaniu Działyńskich, mieszkali również Olędrzy⁹⁴. Wzmianka ta dotyczy zapewne mennonitów, dopiero bowiem w połowie XVIII w. kolonie holenderskie straciły swój jednolity charakter pod względem gospodarczym, a także etnicznym. Nazwa „Olęder” nabrała specyficznego znaczenia. Przesłała, w spolszczonej formie, charakteryzować narodowość osadników, a zaczęła określać pewien ściśle określony model gospodarowania i organizacji społecznej. Tym bardziej, że na skutek polityki Fryderyka Wilhelma zwiększył się dopływ na ziemie polskie osadników narodowości niemieckiej. W wyniku tego wielu Olędrów uległo zniemczeniu⁹⁵.

Należy podkreślić, co niezmiernie istotne, że mennonici aż do schyłku XVIII stulecia byli pozbawieni własnych, gminnych cmentarzy wyznaniowych. Do tego czasu pochówki odbywały się albo w wydzielonych częściach cmentarzy innych wyznań, albo w wykupionych, wolnych kwaterach pomiędzy grobami „obcych zmarłych”⁹⁶, przy czym mennonici często korzystali z cmentarzy okolicznych parafii ewangelickich⁹⁷. Na przykład mennonitów osiadłych w Gdańsku oraz na jego wiejskich terytoriach obowiązywała odpowiednia przynależność parafialna do kościoła luterńskiego lub katolickiego, zależna od miejsca zamieszkania denata. Chowanie zmarłych mennonitów na cmentarzach miejscowych większości religijnych miało miejsce również w siedemnasto- i osiemnastowiecznej Holandii⁹⁸. W związku z tym istnieją ogromne trudności w identyfikacji miejsc pochówków zmarłych do końca XVIII w. członków społeczności mennonickiej. Jednak część badaczy za cmentarze olęderskie uznaje cmentarze protestanckie na terenie wsi założonych lub zasiedlonych na prawie olęderskim, nie wyodrębniając osobnej kategorii obiektów mennonickich⁹⁹. Według nich cmentarze zakładane przez mennonitów z biegiem czasu stawały się ewangelickimi, głównie z powodu tego, że kolejne pokolenia mennonitów przechodziły na luteranizm, który był faworyzowany zwłaszcza na terenie późniejszego zaboru pruskiego. Ponadto zdecydowana większość nowych kolonistów osadzanych po potopie szwedzkim była luteranami¹⁰⁰.

W świetle zaprezentowanych wyżej rozważań badanego metodami archeologicznymi nowożytnego cmentarza w miejscowości Pień nie da się jednoznacznie przyporządkować do konkretnej grupy wyznaniowej. Jednakże niektóre elementy, a szczególnie brak dewocjonałów, wskazują, że chowano tam protestantów (ewangelików), w tym może nawet mennonitów. Problem pobytu Olędrów oraz mennonitów w Pniu i okolicach, a także ich domniemanych pochówków na nekropoli pieńskiej wymaga więc dalszych, szczegółowych badań, przede

⁹¹ Społeczność mennonicka skupiona była przede wszystkim na terenie Żuław, występując w mniejszej liczbie również poza deltą wiślaną, a mianowicie w wyspach osadniczych położonych w dolinie dolnej Wisły, por. Kizik E. 1994, s. 11.

⁹² Cackowski S. 1985, s. 77–78. W dobrach miasta Torunia już w XVI i na początku XVII w. spotykamy Holendrów we wsiach nadwiślańskich Stary Toruń, Górsk, Czarne Błoto, Czarnowo, Zławieś i Pędzewo, por. Ciesielska K. 1958, s. 224; Pabian M. 2016, s. 47.

⁹³ Kizik E. 1994, s. 23, 48; Szałygin J. 2004, s. 16.

⁹⁴ Słownik 1880, s. 820.

⁹⁵ Szałygin J. 2004, s. 14, 19.

⁹⁶ Kizik E. 1994, s. 150.

⁹⁷ Tamże; por. też Józefczyk M. 1998, s. 64.

⁹⁸ Kizik E. 1994, s. 150.

⁹⁹ W uzasadnionych przypadkach używa się też określenia „cmentarz mennonicko-ewangelicki”, por. Wiśniewski M.P. 2016, s. 89.

¹⁰⁰ Tamże, s. 88–89; Pabian M. 2016, s. 52–53.

wszystkim kwerendy źródeł pisanych ukierunkowanej na interesujące nas zagadnienie. Niezależnie od tej kluczowej kwestii, uzyskane do tej chwili wyniki prac badawczych nad cmentarzyskiem w Pniu są ważnym uzupełnieniem obrazu nowożytnego obrządku pogrzebowego w strefie wiejskiej ziem Polski, a mogą być znaczącym wkładem w rozwój tzw. archeologii protestantyzmu, jednego z nowych nurtów w polskiej archeologii historycznej.

Adres Autora:

dr hab. Dariusz Poliński

Instytut Archeologii

Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu

ul. Szosa Bydgoska 44/48

87-100 Toruń

dariusz.polinski@umk.pl

ORCID: 0000-0002-3985-843X

BIBLIOGRAFIA

Źródła i opracowania publikowane

- Bunzel Manfred 1981. *Die geschichtliche Entwicklung des evangelischen Begräbniswesens in Schlesien während des 16., 17. und 18. Jahrhunderts*, Lübeck.
- Cackowski Stefan 1985. *Struktura społeczna i gospodarcza wsi województwa chełmińskiego w okresie pierwszego rozbioru Polski. Osadnictwo i ludność chłopska*, Toruń.
- Chudziakowa Jadwiga, Wiewióra Marcin 1998. „Sprawozdanie z badań przeprowadzonych w 1998 roku przy kolegiacie pod wezwaniem św. Piotra i Pawła w Kruszewicy”, Toruń, maszynopis w Instytucie Archeologii UMK w Toruniu.
- Ciesielska Karola 1958. *Osadnictwo „ołęderskie” w Prusach Królewskich i na Kujawach w świetle kontaktów osadniczych*, „Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza”, t. 4, z. 2, s. 219–256.
- Dostál Bořivoj 1968. *Spätburgwallzeitliche und Neuzeitliche Grabstätte in Znojmo-Hradiště*, „Sborník Prací Filosofické Fakulty Brněnské Univerzity”, t. 17, s. 7–66.
- Dragoun Zdeněk 2002. *K otázkze tzv. pohřebiště cizích kupců v Bartolomějské ulici na Starém Městě pražském*, [w:] *Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej*, red. C. Buško i in., Wrocław–Praha, s. 235–240.
- Drażkowska Anna 2007. „...Świat już pożegnali, nie za umarłych, ale za śpiących trzeba (ich) mieć”. *Poduszki jako element wyposażenia grobowego*, [w:] *Środowiska pośmiertne człowieka*, Funeralia Lednickie. Spotkanie 9, red. W. Dzieduszycki, J. Wrześniński, Poznań, s. 411–418.
- Drozd Alicja, Janowski Andrzej 2007. *Cmentarzysko w Pniu jako przykład długotrwałej tradycji miejsca grzebalnego*, [w:] *Środowiska pośmiertne człowieka*, Funeralia Lednickie. Spotkanie 9, red. W. Dzieduszycki, J. Wrześniński, Poznań, s. 355–361.
- Drozd Alicja, Janowski Andrzej, Poliński Dariusz 2008. „Cmentarzysko w Pniu, gm. Dąbrowa Chełmińska (stan. 9). Wyniki archeologicznych badań ratowniczych w 2007 roku”, Toruń, maszynopis w Instytucie Archeologii UMK w Toruniu.
- Drozd Alicja, Janowski Andrzej, Poliński Dariusz 2009. *Cmentarzysko nowożytne w Pniu (woj. kujawsko-pomorskie), stanowisko 9, w świetle badań z lat 2005–2007*, [w:] *XVI Sesja Pomorzoznawcza, 22.–24.11.2007 r.*, część 2: *Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, Acta Archaeologica Pomorania, t. III, red. A. Janowski i in., Szczecin, s. 365–382.
- Drozd Alicja, Janowski Andrzej, Poliński Dariusz 2010. *Niezwykły pochówek podwójny z nowożytnego cmentarzyska w Pniu koło Bydgoszczy*, [w:] *Wymiary inności. Nietypowe zjawiska obrzędowości pogrzebowej od pradziejów po czasy nowożytne*, Acta Archaeologia Lodziensia, t. 56, red. K. Skóra, T. Kurasiński, Łódź, s. 97–104.
- Drozd Alicja, Janowski Andrzej, Poliński Dariusz 2011. *Badania ratownicze przeprowadzone w 2009 roku na średniowieczno-nowożytnym cmentarzysku w Pniu, gm. Dąbrowa Chełmińska, woj.ku-*

- jawsko-pomorskie (stanowisko 9)*, [w:] *XVII Sesja Pomorzoznawcza. Vol. 1: od epoki kamienia do wczesnego średniowiecza*, red. M. Fudziński, H. Paner, Gdańsk, s. 513–521.
- Drozd Alicja, Janowski Andrzej, Poliński Dariusz 2012. *Pień, gm. Dąbrowa Chełmińska, pow. bydgoski*, „Wiadomości Numizmatyczne”, t. 56, nr 1, s. 134–135.
- Dzieduszycki Bożena i Wojciech 2002. *Średniowieczne i nowożytne dary monetarne złożone w pochówkach z kościoła św. Piotra w Kruszwicy*, [w:] *Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej*, red. C. Buško i in., Wrocław–Praha, s. 281–297.
- Dzik Michał 2007. *Znaleziska monet na cmentarzysku — próba interpretacji zjawiska na przykładzie znalezisk późnośredniowiecznych i nowożytnych oraz źródeł etnograficznych z obszaru Polski*, [w:] *Środowiska pośmiertne człowieka*, Funeralia Lednickie. Spotkanie 9, red. W. Dzieduszycki i J. Wrzesiński, Poznań, s. 79–88.
- Fijałkowski Paweł 2003. *Obrzędy pogrzebowe Żydów Polskich w XVI–XIX w. w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Kobieta-Smierć-Mężczyzna*, Funeralia Lednickie. Spotkanie 5, red. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński, Poznań, s. 361–371.
- Grupa Małgorzata 2017. „Tkaniny z cmentarzyska w Pniu, gm. Dąbrowa Chełmińska, stan. 9”, Toruń, maszynopis w Instytucie Archeologii UMK w Toruniu.
- Harasimowicz Jan 1986. *Treści i funkcje ideowe sztuki śląskiej Reformacji (1520–1650)*, Acta Universitatis Wratislaviensis, t. 819, Historia Sztuki, t. 2, Wrocław.
- Harasimowicz Jan 1990. „*Ars moriendi*” i „*pompa funebris*” na Śląsku w dobie reformacji, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, t. 45, nr 2, s. 185–208.
- Harasimowicz Jan 1993. *Ewangelicki rytuał pogrzebowy w XVI i XVII w.*, „Ziemia Śląska”, t. 3, s. 69–88.
- Jędrysek Diana 2015. *Czepek z grobu 112*, [w:] *Cmentarz Salwatora. Pierwsza nekropola wrocławskich protestantów*, Wratislavia Antiqua, t. 21, red. K. Wachowski, Wrocław, s. 138–141.
- Józefczyk Mięczysław 1998. *Elbląg i okolice 1937–1956. Chryścijananie w tyglu dwu totalitaryzmów*, Elbląg.
- Kizik Edmund 1994. *Mennonici w Gdańsku, Elblągu i na Żuławach Wiślanych w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku. Studium z dziejów małej społeczności wyznaniowej*, Gdańsk.
- Kizik Edmund 1998. *Śmierć w mieście hanzeatyckim w XVI–XVIII wieku. Studium z nowożytnej kultury funeralnej*, Gdańsk.
- Kizik Edmund 2001. *Wesele, kilka chrztów i pogrzebów: Uroczystości rodzinne w mieście hanzeatyckim od XVI do XVIII wieku*, Gdańskie Studia z Dziejów Nowożytnych, t. 1, Gdańsk.
- Kociuba Joanna 2007. *Późnośredniowieczny zespół osadniczy w Czudowicach, stan. 2, gm. Rożwienica, pow. Jarosław*, [w:] *Późne średniowiecze w Karpatach polskich*, red. J. Gancarski, Krosno, s. 493–516.
- Kołyшко Marek 2013. *Dewocjonalia z końca XVI–XVIII wieku pochodzące z badań archeologicznych na terenie Polski (stan zachowania, identyfikacja, zagadnienia konserwatorskie)*, Toruń.
- Książek Karol 2010. *Monety z dawnego cmentarza przy kościele Salwatora we Wrocławiu: opóźniona depozycja monet w darach grobowych*, „Wiadomości Numizmatyczne”, t. 54, nr 1, s. 7–71.
- Luther Martin 1932. *Christian songs latin and german at funerals (Christliche Gesang Lateinisch und Deutsch, zum Begräbnis, Wittenberg 1542)*, [w:] *Works of Martin Luther*, t. 6, Philadelphia, s. 287–292.
- Miechowicz Łukasz 2007. *Zjawisko „obola zmarłych” na przykładzie źródeł etnograficznych z obszaru Polski*, [w:] *Środowiska pośmiertne człowieka*, Funeralia Lednickie. Spotkanie 9, red. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński, Poznań, s. 89–98.
- Miechowicz Łukasz 2011. „*By pewnie i szybciej przeniósł się na tamten świat...*”. *Pieniądz jako element praktyk pogrzebowych na Mazowszu, Podlasiu i w Małopolsce w średniowieczu i czasach nowożytnych*, [w:] „*In silvis, camps... Et urbe*”. *Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim*, red. S. Cygan i in., Rzeszów–Sanok, s. 331–355.
- Musiałowski Adam, Poliński Dariusz, Drozd Alicja, Janowski Andrzej 2006. *Pień, gm. Dąbrowa Chełmińska, woj. Kujawsko-pomorskie*, „Wiadomości Numizmatyczne”, t. 50 (1), s. 97–98.
- Pabian Andrzej 2016. *Menonici w Dolinie Dolnej Wisły*, [w:] *Olędrzy — osadnicy nad Wisły. Sąsiedzi bliscy i obcy*, red. A. Pabian, M. Targowski, Toruń, s. 43–54.

- Pankiewicz Aleksandra, Marcinkiewicz Kamila 2012. *Cmentarz przy kościele św. Piotra i Pawła we Wrocławiu*, [w:] *Nowożytny cmentarz przy kościele św. Piotra i Pawła na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu (lata 1621–1670)*, Wratislavia Antiqua, t. 17, red. A. Pankiewicz, Wrocław, s. 13–46.
- Poliński Dariusz 2013. *Pień. Siedziba krzyżackich prokuratorów w ziemi chełmińskiej*, Toruń.
- Porębska Krystyna 1971. *Słownik historyczno-geograficzny ziemi chełmińskiej w średniowieczu*, współpr. M. Grzegorz, Wrocław.
- Raszeja Zdzisław 2002. *Ostromecko i okolice*, Bydgoszcz.
- Rozpędowski Jerzy 1989. *Rozwój przestrzenny joannickiego kościoła p.w. Bożego Ciała we Wrocławiu*, „Prace Naukowe Instytutu Historii i Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej. Studia i Materiały”, t. 22, s. 163–174.
- Sawicki Jakub 2012. *Elementy stroju i pasa oraz fragmenty opraw ksiąg z ul. Katedralnej 4 we Wrocławiu*, [w:] *Nowożytny cmentarz przy kościele św. Piotra i Pawła na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu (1621–1670)*, Wratislavia Antiqua, t. 17, red. A. Pankiewicz, Wrocław, s. 97–110.
- Sawicki Jakub 2015. *Kultura materialna w świetle znalezisk z grobów na cmentarzu Salwatora we Wrocławiu*, [w:] *Cmentarz Salwatora. Pierwsza nekropola wrocławskich protestantów*, Wratislavia Antiqua, t. 21, red. K. Wachowski, Wrocław, s. 59–137.
- Siwiak Wojciech 2017. *Groby z darami monetarnymi z XV–XVII w. z przykościelnego cmentarza kościoła Marii Panny bydgoskich karmelitów*, [w:] *Pieniądz i banki na Pomorzu, Studia nad dziejami pieniądza i bankowości w Polsce*, t. 3, red. W. Garbaczewski, R. Macyra, Poznań, s. 169–190.
- Słownik 1880. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1, red. F. Sulimierski i in., Warszawa.
- Stanaszek Łukasz Maurycy 2007. *Znaczenie cech morfofunkcjonalnych osobnika dla sposobu jego pochówku na przykładzie tzw. pochówków antywampirycznych*, [w:] *Środowiska pośmiertne człowieka*, Funeralia Lednickie. Spotkanie 9, red. W. Dzieduszycki i J. Wrzesiński, Poznań, s. 283–289.
- Stanaszek Łukasz Maurycy 2016. *Wampiry w średniowiecznej Polsce*, Warszawa.
- Suchodolski Stanisław 1998. *Początki obola zmarłych w Wielkopolsce*, [w:] *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*, red. H. Kóčka-Krenz, W. Łosiński, Poznań, s. 496–504.
- Szałygin Jerzy 2004. *Katalog zabytków osadnictwa holenderskiego na Mazowszu*, Warszawa.
- Talaga Maciej 2012. *I po szpilkę warto się schylić. Znaleziska późnośredniowiecznych i wczesnonowożytnych szpilek z wykopalisk na zamku w Pucku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LX, nr 1, s. 3–20.
- Wachowski Krzysztof 2015. *Wprowadzenie do archeologii protestantyzmu na Śląsku*, [w:] *Cmentarz Salwatora. Pierwsza nekropola wrocławskich protestantów*, Wratislavia Antiqua, t. 21, red. K. Wachowski, Wrocław, s. 7–10.
- Wachowski Krzysztof 2015a. *Nowa epoka — nowe zwyczaje. Protestancki obrządek pogrzebowy na Śląsku*, [w:] *Cmentarz Salwatora. Pierwsza nekropola wrocławskich protestantów*, Wratislavia Antiqua, t. 21, red. K. Wachowski, Wrocław, s. 229–244.
- Wallisová Michaela 1998. *První etapa výzkumu židovského hřbitova na Novém Městě pražském. Předběžná zpráva*, „Archaeologica Pragensia”, t. 14, s. 141–148.
- Wiśniewski Michał Piotr 2016. *Cmentarze dawnych wsi ołederskich w dolinie Wisły w województwie kujawsko-pomorskim. Stan zachowania i działania ratunkowe*, [w:] *Ołędrzy — osadnicy nad Wisły. Sąsiedzi bliscy i obcy*, red. A. Pabian, M. Targowski, Toruń, s. 87–102.
- Wojcieszak Magdalena 2012. *Ze studiów nad życiem codziennym w średniowiecznym mieście. Nekropole średniowiecznego i nowożytnego Wrocławia*, Wratislavia Antiqua, t. 15, Wrocław.
- Wojcieszak Magdalena 2015. *Obrządek pogrzebowy na cmentarzu Salwatora we Wrocławiu w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Cmentarz Salwatora. Pierwsza nekropola wrocławskich protestantów*, Wratislavia Antiqua, t. 21, red. K. Wachowski, Wrocław, s. 19–58.
- Wojtucki Daniel 2015. *Kościół i cmentarz Salwatora we Wrocławiu w świetle źródeł pisanych*, [w:] *Cmentarz Salwatora. Pierwsza nekropola wrocławskich protestantów*, Wratislavia Antiqua, t. 21, red. K. Wachowski, Wrocław, s. 11–17.

THE SUPPOSED CEMETERY OF EVANGELICALS AND MENNONITES IN PIEŃ
IN THE LIGHT OF EXCAVATIONS

The burial ground (site 9) in the village of Pień, located in the western part of the Chełm region, is a remnant of an early-modern cemetery. The graves have not been unambiguously identified as representing a particular denomination but it was probably a Protestant cemetery. Rescue excavations in this site were conducted in 2005–2009. The necropolis was used in the early Middle Ages and in the early modern period, probably from the end of the 16th, possibly even to the turn of the 19th c. The article presents the major results of the research on the modern-period phase, including interpretations of some of the burial rituals that were traced, potentially helpful in verifying the thesis that the cemetery was an evangelical one.

This research has not provided grounds to attribute the cemetery unambiguously to a particular religious group. Some features, however, especially the lack of devotional items, indicate that it was a burial ground for Protestants (evangelicals) or perhaps even Mennonites. The issue of the presence of Dutch immigrants and Mennonites in that area and of their supposed burials in Pień requires further detailed research, in particular a survey of written sources. Despite this crucial problem, the results obtained so far enrich the picture of early-modern-period burial rituals in the Polish countryside and may contribute significantly to the development of the so-called archaeology of Protestantism, one of the new trends in Polish archaeology.

Translated by
Izabela Szymańska